

עדי צמח

קריאה תמה

בספרות עברית בת המאה העשרים

מוסד ביאליק • ירושלים

1990

ד. בעבור נעליים

במאמרי על 'הרגל המתוקה'¹ הבאתי, בין שאר הקטעים המתארים את התחבטותו של יצחק קומר בין שני אורחות-החיים — הדתי וההחילוני, בין שתי הנשים — שפרה וסוניה, ובין שתי הערים — ירושלים ויפו, אף קטע זה, שבו מראה שר החלום ליצחק קומר כיצד נסיונו להיות בן-בית בשני העולמות גורם לו שהוא נטרד משניהם: 'מלאכים רעים שקיבלו את חיותם מעוונותיו הראשונים... הואיל ולא היו יכולים להתקרב אצלו, שכבר התיש כוחם על ידי מעשים טובים, העמידו להם שליח את בעל החלום, שהוא ממוצע בין טוב ורע. בא בעל החלום אצל יצחק ומשכו אצל הים. שכח שם את מנעליו. חזר אצל מנעליו. הפריחה רוח את כובעו. פגע בו אדם אחד ואמר לו, בוא ואראך היכן כובעך. כיון שהלך עמו נעלם. עמד יצחק ברחוב יחף ובלא מנעלים וראשו מגולה' (542)² בהמשכו של אותו קטע בא ציור שתי הקומות שהיה עיקר ענייני באותו מאמר. לצורך נושאי הנוכחי הבה נתעלם מאותו ציור ונבדוק רק את תחילתו של הקטע, כלומר, את הפיסקה בה מראה שר החלום (שהנו ממוצע בין טוב לרע) ליצחק, כי סופו לצאת קרח משני הקצוות: לא יפו ולא ירושלים, לא סוניה ולא שפרה, הווה אומר, לא כובע ולא מנעלים.

הנעל היא הסמל ההפוך לכובע. הכובע מכסה את הגוף מקצהו האחד, ועשוי הוא, במצוות הדת, לסמל את זיקת האדם לעולמות העליונים. הנעל מכסה את הגוף מקצהו האחר, והריהי איפוא כמין כובע של מטה ועשויה לסמל את זיקת האדם הבוחר בה לעולמות התחתונים.

בתפקיד זה משמש ציור הנעליים לכל אורכו של הרומאן 'תמול שלשום': כך יש להבינו כשלעצמו וכך יש להבינו כשהוא נקשר, כפי שעוד נראה, בציורים אחרים המעמידים עימו את הארג המוטיבי של היצירה שלפנינו.

נושא הנעליים מופיע ביצירה לראשונה כנושא בעל משמעות כשהוא קשור בידדיה רבינוביץ. כשפוגש אותו יצחק לראשונה, רבינוביץ הוא עדיין חלוץ,

1 עמ' 25–39 לעיל.

2 כל מראי המקומות במאמר זה, פרט לאחרון, הם 'תמול שלשום', הוצאת שוקן, ירושלים ותל אביב, תש"ו.

וטהור, ורעב, ואין בו כי אם בלא מנעלים: 'חלץ הבחור וראה שרגליו של חברו יח בקוצים... נגרר והלך אחר בן איפוא תחילתו של רבינוביץ בהפניית עורף לעולם הזה. כשרבינוביץ מתברגן, פונה יצחק: 'אהוב אתה על עצמך נזכר סנדליך העקומים' (87) השלימה והחיובית ביותר בו מתואר אף הוא באותו אופן שהתקין לו. נעשו רגליו קה ועומד עליו' (175). כאמור, באידיאליזם שלו. הוא עוזב וסופו שהוא קם ועוזב את 'הביט על מנעלי הלכא של תימה שנעליו של רבינוביץ הוא להן יום שמחה, שהרי שלהן. בינתיים רואה יצחק השטחית, הטפשה, הגועלי שלא במקרה שמה סוניה, משפחתה, צוויירינג, שמשנ זה: 'זקפה סוניה עצמה ועמ פנה רבינוביץ כנגד יצחק וא (94–95).

סוניה מבקשת אפוא לד של רבינוביץ, במנעליו, אנ ממנה. יצחק לגבי סוניה כו במהרה ישכח, כמאמר המי עקבותיה של סוניה מעל נ סוניה, כמובן, איננה שו לאחר פרידתה מרבינוביץ מגופה את שרידי נוכחותו דעתך כמה גדוש הקטע ה תיעובו הגמור של עגנון לסו

וטהור, ורעב, ואין בו כי אם אידיאליזם צרוף. הוא מהלך, על כן על הארץ יחף, בלא מנעלים: 'חלץ הבחור את סנדליו ונטלם בידו ויצא... יצחק הביט על הארץ. ראה שרגליו של חברו יחפות. נתכווצו רגליו בתוך מנעליו כאילו נתקבו בקוצים... נגדר והלך אחר בן לווייתו, שהיה מהלך ושותק וסנדליו בידו. (48) זוהי איפוא תחילתו של רבינוביץ. האידיאליזם שלו מסומל בחליצת הנעל, כלומר, בהפניית עורף לעולם הזה. יצחק קומר מבין זאת היטב, שכן מאוחר יותר, כשרבינוביץ מתברגן, פונה עורף לאידיאליזם ונועל נעליים של לכא, אומר לו יצחק: 'אהוב אתה על עצמך בנעליים אלו של לכא, ואני אוהב אותך בשביל שאני נזכר סנדליך העקומים' (87). אידיאליסט צרוף אחר, הרב מנחמקי, שהוא הדמות השלימה והחיובית ביותר ברומאן 'תמול שלשום' ויש בו משהו מסממני משיח, מתואר אף הוא באותו אופן: 'וכשהיה לומד היה לומד בעמידה, על גבי עמוד שהתקין לו. נעשו רגליו קהות מרוב עמידה היה חולץ את מנעליו ומניח בקבוק ועומד עליו' (175). כאמור, רבינוביץ, שלא כמנחמקי הרב, אינו מתמיד הרבה באידיאליזם שלו. הוא עוזב את העבודה ונעשה משרת בחנות בגדים, סוחר, וסופו שהוא קם ועוזב את הארץ. והנה, כאשר יצחק מלווה את חברו לאוניה, 'הביט על מנעלי הלכא של חברו שהיום היו מבהיקים יותר מכל יום' (94). אין חימה שנעליו של רבינוביץ שמחות ומבהיקות היום, שהרי יום ירידתו מן הארץ הוא להן יום שמחה, שהרי בכך נתגברה מהותן והיטתה את רבינוביץ לקוטב שלהן. בינתיים רואה יצחק בנמל את סוניה, חברתו של רבינוביץ — קלת הדעת, השטחית, הטפשה, הגועלית, הטפילית והמוזיפת; וכבר כתבתי במקום אחר שלא במקרה שמה סוניה, שהשומעו יהגה אותו זוניה (שלא לדבר על שם משפחתה, צוויירינג, שמשמעו שתי טבעות). קטע פרידת סוניה מרבינוביץ הוא זה: 'זקפה סוניה עצמה ועמדה על נעליו של רבינוביץ ונשקה לו נשיקה אחרונה. פנה רבינוביץ כנגד יצחק ואמר לו שלום. הוציא מטפחת מכיסו וקנח את מנעליו' (94-95).

סוניה מבקשת אפוא להטביע חותם כלשהו, גופני, ארצי, במהותו הגשמית של רבינוביץ, במנעליו, אבל הוא נוטל את מטפחתו מכיסו ומקנח את מנעליו ממנה. יצחק לגבי סוניה כהרבסט לגבי שפרה: 'לאדם כמוהו, 'בשר כבשרך לא במהרה ישכח', כמאמר המשורר. לא כן רבינוביץ בגלגולו החדש. הוא מוחה את עקבותיה של סוניה מעל נעליו, מקנח את זכרה מגופו, ושוב אין לו דבר אליה. סוניה, כמוכן, איננה שונה בנדון זה מרבינוביץ. הדבר הראשון שהיא עושה לאחר פרידתה מרבינוביץ בנמל הוא לצחצח את נעליה: הווה אומר, למחות מגופה את שרידי נוכחותו של רבינוביץ ולהכשיר את עצמה למאהב חדש. תן דעתך כמה גדוש הקטע הבא ברמזים אירוטיים ובתת-משמעויות המגלות את תיעובו הגמור של עגנון לסוניה זו: 'עמדה סוניה ולקחה אגודה של יסמין, הריחה

עליים

בין שאר הקטעים המתארים את 'החיים — הדתי והחילוני, בין שתי 'ירושלים ויפו, אף קטע זה, שבו 'היות בן-בית בשני העולמות גורם לו לו את חיותם מעוותתיו הראשונים... 'התיש כוחם על ידי מעשים טובים, א ממוצע בין טוב ורע. בא בעל שם את מנעליו. חזר אצל מנעליו. 'ואמר לו, בוא ואראך היכן כובעך. חף ובלא מנעלים וראשו מגולה' תי הקומות שהיה עיקר ענייני באותו אותו ציור ונבדוק רק את תחילתו של החלום (שהנו ממוצע בין טוב לרע) לא יפו ולא ירושלים, לא סוניה ולא

מכסה את הגוף מקצהו האחד, ועשוי לעולמות העליונים. הנעל מכסה את בע של מטה ועשויה לסמל את זיקת

דכו של הרומאן 'תמול שלשום': כך וא נקשר, כפי שעוד נראה, בציורים י של היצירה שלפנינו.

כנושא בעל משמעות כשהוא קשור 'אשונה, רבינוביץ הוא עדיין חלוץ,

ים 'תמול שלשום', הוצאת שוקן, ירושלים

בהם והטילה מהם לאחוריה ואמרה, אצחצח את נעלי. העמידה רגלה אחת על תיבה של מצחצח נעלים והגביהה שולי שמלתה.³ יישר הצחצח את רגלה והחליק את נעלה. נטל כלי השיער ורקק לתוכו,⁴ נעצו במשחה והתחיל מצחצח עד שהנעל הבהיקה כמראה. נזכר יצחק שעה שעמדה סוניה על רגליו של רבינוביץ ונשקה אותו על מצחו. העביר יצחק ידו על מצחו והציץ לתוך ידו.⁵ העמידה סוניה רגל שניה לפני המצחצח וזירתו שיעשה יפה יפה, כאילו רגל זו עיקר. אחר כך מה היה, שאל יצחק את עצמו והשיב לעצמו, אחר כך הוציא רבינוביץ מטפחת של שיראים וניער בה את האבק שעל מנעליו. חסל,⁶ קראה סוניה, ונתנה לערבי את שכרו והלכה' (96). ולאחר שסיימה את פרשת האהבים עם רבינוביץ, וקינחו נעליהם זה מזה, נותנת סוניה עיניה ביצחק. לא בנפשו, כמוכן, ולא במה שנאה בו, אלא בסמל הארציות שבו, שהוא לפי מדרגתה — בנעליו: 'השפילה סוניה את עיניה ונסתכלה בנעליו של יצחק' (100). לאחר מכן מספרת סוניה ליצחק סיפור ארוך, שמחמת אורכו לא אוכל להביאו כאן, אך בוודאי זכור הוא לכל קוראי 'תמול שלשום' — הסיפור על מיטלמן (שגם שמו מלמד על מהותו: מתווך, סרסור) שירד מן הארץ למצרים ונעשה שם בעל תעשיית נעליים, מתוך שהחליק לשונו ודיבר עם בעל חנות נעליים על ענייני נעליים וקנה את ליבו. מובן שמיטלמן זה, איש הנעליים, הוא האידיאל לסוניה. אגב, הקשר בין מיטלמן איש הנעליים לרבינוביץ אינו מקרי. מיטלמן, ש'ידו פרוסה על כל ארץ מצרים', נשא לאשה את אחותו של בעל החנות (102) והוא אשר מנבאת סוניה לרבינוביץ: 'אחר שנה ושתי שנים יחזור עם בת אדוניו שקיבל אותה מאביה כתוספת נדוניה' (105). שניהם, רבינוביץ ומיטלמן, עבדי נעל הם, עבדי עבדים להצלחה החומרית. אגב, קטע זה מסתיים באחת העקיצות הטיפוסיות שעוקץ עגנון את סוניה (בחרפות שאין לה גבול הוא עושה זאת כמעט בכל עמוד), ואף-על-פי שאין היא נוגעת לסמל שלנו אינני יכול להתאפק מלהביאה פה. סוניה מזמינה את יצחק לקלוב הפועלים. 'אין מקום ביפו שאדם אינטליגנטי מוצא בו בלילי חורף תה ועיתון אלא קלוב הפועלים. על העתונים אני מוותרת, אבל כוס תה אני מוכנה לשתות' (102).

3 ודוק: 'ברוב עונך נגלו שולך נחמסו עקבך... וגם אני חשפתי שולך על פניך ונראה קלונך, ניאופך ומצהלותך זימת זנותך על גבעות בשדה' (ירמיהו ג). 'וגליתי שולך על פניך והראיתי גויים מערך וממלכות קלונך' (נחום ג, ה). 'כל מכבדיה הזיליה כי ראו ערוותה... טמאתה בשוליה' (איכה א ח'ט).

4 הריהו ככל מאהביה של סוניה, הרוקקים לתוכה כאשר הם נמשכים לארציותה (נעליה) של סוניה, שהיא מנצנצת באותה שעה ביותר.

5 יצחק נטל כאילו את נשיקתה של סוניה מעל מצחו (מצחו של רבינוביץ) למשמרת.

6 כיוון שקישור הדברים הוא לרבינוביץ, מתקבל הרושם כאילו סוניה מגיבה על מחשבותיו של יצחק בכך שהיא אומרת, חסל סדר רבינוביץ.

משהוצג המוטיב שלנו להופיע בצורה מסובכת יור את סוניה ונעליה ורבינוביץ אנו שומעים מיד, כאילו דרן בסוניה, זה זוג נעליה, שע אותנו... ואינן יודעות שיש זיקוף קומה ועמידה נאה... זאת, לחברה אחת היא מגד רבינוביץ, שאף היא, כסוניו אחרי רבינוביץ שנתן לו שו שלשום' היא פרשה בפני ע זאת 'הביאה אותה סוניה: נעליים יפות יותר משל כל מהומל, שעושה נעליים לניזכר שעגנון שם לבו פעם ואנו נזכרים בשירה, שליג גיינריך גיינה ותיאודור גו בסיפורים המאוחרים, כאשר שב'עד עולם', וכן עוד. וד והילדא ושכמותן, בא מגומ' נקבל את השם 'גומלירא' וקדשים וכלבים שכל אחו והמחיר'. הנעליים הללו מו שלשום' היא מופיעה בצו 'בראשית היה הגמל' (473 ועינים' ו'עד עולם') הכי במקורותינו סמאל. (300), המוטיב שלנו מסתבך עו תילוי הראש שניתן לזוניה ו סנדלר אחר, העולה לירושל סנדלר אחד ביפו שהניח לירושלים ונשתקע בבית כ עשה מעשה משום שנפשו אנשים שבכל מקום שהם, מהם' (182). אפיון אחרון

משהוצג המוטיב שלנו פעם ופעמיים ושלוש בצורה ברורה, הוא מתחיל להופיע בצורה מסובכת יותר ובווריאציות יותר ויותר מעניינות. כיוון שהזכרנו את סוניה ונעליה ורבינוביץ ונעליו, מופיע המוטיב שוב בהופעה מיוחדת מאוד: אנו שומעים מיד, כאילו דרך אגב, על הסנדלר של סוניה (עמ' 115): 'סוד אחר יש בסוניה, זה זוג נעליה, שעשה לה הסנדלר מהומל שאין רוב הנשים מכירות אותו... ואינן יודעות שיש כאן סנדלר עני יהודי, שנעלים שהוא עושה נותנות זיקוף קומה ועמידה נאה... סוניה צופנת את סודה ואינה מגלה לחברותיה'. ובכל זאת, לחברה אחת היא מגלה את הסוד, וחברה זו אינה אלא הילדא, אשתו של רבינוביץ, שאף היא, כסוניה, עזבה את בעלה מתוך שהלכה אחר כלבה שנמשך אחרי רבינוביץ שנתן לו שוקולד וצוקר (ופרשת סוניה, הכלב והצוקר ב'תמול שלשום' היא פרשה בפני עצמה שסיעופיה רבים ולא אוכל לדון בה כאן). אשה זאת 'הביאה אותה סוניה צוויירינג אצל סנדלר אחד קטן מעולי הומל שעושה נעליים יפות יותר משל כל הסנדלרים ביפו' (451). מהו עניינו של סנדלר זה מהומל, שעושה נעליים לנשים בעלות-כלבים אלה? כמדומני שלא נטעה אם ניזכר שעגנון שם לבו פעמים רבות לחילופי האותיות ה' וג' בפי דוברי רוסית, ואנו נזכרים בשירה, שלילגה על מחזרה השאפן שהיה אומר ברוסית צחה גיינריך גינה ותיאודור גרצל. מעין חילופים אלה של ה' וג' מוצאים אנו בסיפורים המאוחרים, כאשר מוחלפות ע' וג' — כמו בסיפור על עלדג, היא גלדג שב'עד עולם', וכן עוד. והנה, עושה הנעליים הזה, שנותן חן ומשיכה לסוניה והילדא ושכמותן, בא מגומל, שאם נטהו בלשון רבים על-פי המוסכר ב'עד עולם' נקבל את השם 'גומלידתא', הלא היא העיר שהיתה מלאה בזונות וקדשות וקדשים וכלבים שכל אחד צבע אחר לו לפי עורו לפי גלימתו ולפי האתנן והמחיר. הנעליים הללו מוליכות אותנו עד מקורן, עד גומלידתא, אשר ב'תמול שלשום' היא מופיעה בצורת הגמל הקדמון בסיפור הגינאולוגיה של בלק: 'בראשית היה הגמל' (473). הגמל הקדמון הוא, (כמוסבר במאמרי על 'עידו ועינים' ו'עד עולם') הכלב הקדמון; ואילו הכלב הקדמון הוא הנקרא במקורותינו סמאל (300), כלומר, השטן עצמו.

המוטיב שלנו מסתבך עוד יותר במקום זה, כיוון שכנגד הסנדלר מהומל, מקור תילוי הראש שניתן לזוניה ולשאר בעלות הכלבים, מוצאים אנו ב'תמול שלשום' סנדלר אחר, העולה לירושלים כדי לתקן את עצמו: 'באותם הימים שמע יצחק על סנדלר אחד ביפו שהניח את מלאכתו ואת אשתו ואת ילדיו הקטנים ועלה לירושלים ונשתקע בבית מדרשם של הברסלביים. סנדלר פשוט תופר נעליים עשה מעשה משום שנפשו חשקה לתקן את עצמו. יצחק לא היה עושה כן... יש אנשים שבכל מקום שהם, חיים הם את חייהם לפי חפצם ורצונם. יצחק לא היה מהם' (182). אפיון אחרון זה הריהו בדיוק אפיונו של רבינוביץ, הנזכר שלוש

פעמים את נעלי. העמידה רגלה אחת י שמלתה.³ יישר הצחצחן את רגלה ק לתוכו,⁴ נעצו במשחה והתחיל חק שעה שעמדה סוניה על רגליו של צחק ידו על מצחו והציץ לתוך ידו.⁵ זתו שיעשה יפה יפה, כאילו רגל זו צמו והשיב לעצמו, אחר כך הוציא האבק שעל מנעליו. חסל,⁶ קראה ולאחר שסיימה את פרשת האהבים נת סוניה עיניה ביצחק. לא בנפשו, רציות שבו, שהוא לפי מדרגתה — בנעליו של יצחק' (100). לאחר מכן ז אורכו לא אוכל להביאו כאן, אך ' — הסיפור על מיטלמן (שגם שמו זן הארץ למצרים ונעשה שם בעל בר עם בעל חנות נעליים על ענייני איש הנעליים, הוא האידיאל לסוניה. רבינוביץ אינו מקרי. מיטלמן, שידו ואתותו של בעל החנות (102) והוא אד שנים יחזור עם בת אדוניו שקיבל ז רבינוביץ ומיטלמן, עבדי נעל הם, קטע זה מסתיים באחת העקיצות פות שאין לה גבול הוא עושה זאת נעת לסמל שלנו אינני יכול להתאפק זכ הפועלים. 'אין מקום ביפו שאדם ועיתון אלא קלוב הפועלים. על י מוכנה לשתות' (102).

... וגם אני חשפתי שוליו על פניך ונראה עות בשדה' (ירמיהו יג). 'וגליתי שוליו על (נחום ג, ה). 'כל מכבדיה הוילוה כי ראו

ה כאשר הם נמשכים לארציותה (נעליה) של

ל מצחו (מצחו של רבינוביץ) למשמרת. 'הרושם כאילו סוניה מגיבה על מחשבותיו יכין.

פעמים ביצירה: 'שכל מקום הוא מקומו' (105, 114, 142). גם בפרוטוטיפ שלו, הרגל המתוקה, נאמר שכל מקום מקומו והכל נעשה לפי רצונו. וכן אומר רבינוביץ ליצחק בחלומו המכריע, האחרון לפני מותו, שעוד נשוב לטפל בו: 'רואה אתה ידידי, הכל ניתן בידינו, וכל שאדם מבקש לעשות הוא עושה' (597). גם הרגל המתוקה וגם הסנדלר הגיעו לבית המדרש של הברסלביים, ובחזק יד נטלו להם נחלה בשני העולמות. אלא שדבר זה אינו אפשרי ליצחק, שהוא נגרר מעולם לעולם ומקפח את חלקו בשני העולמות: בעולם הכובע ובעולם הנעליים, בדיוטה העליונה ובדיוטה התחתונה. אגב, אותו סנדלר נזכר שוב בקטע מפתח ב'תמול שלשום'. כאשר מפותח סמל שתי הדיוטות לגבי ר' חיים רפאל, חוזרים ושומעים ש'בבית תפילתם של הברסלביים קנה לו ר' חיים רפאל חבר, אדם תמים שהיה מטליא נעליים ביפו שהניח את מלאכו ואת ביתו ועלה לירושלים...' (532).

הסנדלר יכול אפוא גם הוא לעבור לירושלים ואינו ניזוק בה, כיוון שעבר כולו מרצון לעולמה. הרגל המתוקה זוכה לגילוי ר' נחמן מברסלב עצמו בירושלים (376) כשם שהוא זוכה לגילוי עריות ביפו. יצחק קומר, שאין בו חוצפה ואינו מבעלי כוח הרצון, נטרד משני עולמותיה של גומלידתא: מן הארצי ומן הרוחני. הפלגנו מעט בפיתוח סעיפיו של המוטיב ונתרחקנו מפרשת יצחק וסוניה, שעמדנו בה בשעה שראינו את ראשית הופעתו של מוטיב הנעליים בספר. נחזור אם כן אל קו העלילה המתפתח ונראה שם את המוטיב שלנו בגלגול חדש. רומאן זה שבין קומר לסוניה, שסוניה התחילה אותו בעבור נעליים, נגמר בווריאציה על אותו מוטיב: בעבור גרביים. שהרי זהו שיעור אהבתה ומידת תחושתה של אותה קליפה שסוניה שמה: 'סוניה לא קפצה לקראת יצחק ולא פשטה את זרועותיה לחבקו... דמומה ישבה סוניה... ותלי תלים של גרבים מונחים על ברכיה. מיום שמכיר יצחק את סוניה לא ראה אותה מתקנת גרב, עכשיו כל פוזמקאותיה נתלקטו ובאו אצלה לבקש תיקונם. סוניה עשתה את מלאכתה, כאילו אינה רואה את יצחק' (142) וכאילו לא די לנו בגרביים אלה, שבהם משלחת סוניה את יצחק מלבה ומחדרה, חוזר המספר ומביא לנו גרביים אחרים כשהוא מספר כיצד אירע השינוי בלבה של סוניה ובטלה חיבתו מלבה: 'שינוי זה מאימתי התחיל? ראשית הדברים אולי כך היו. מעשה ומצאתו לבוש בגדים חדשים... פתאום אמרה, מורה עברי היה בעירנו, סגלגל כחבית של דגים מלוחים, שהיה לובש פוזמקאות כחולים כפוזמקאות אלו שאתה לובש... כיון שהרגיש בגלגולה, נפגע מדבריה. וכיון שראתה שנפגע, לא הניחה דבר שלא נתגרתה בו' (150).

אולם לא רק סוניה ומיטלמן ורבינוביץ והילדא חטאו בנעליים. גם יצחק חטא בהם, אולם בדרך אחרת. חטאו של יצחק, המודגש שוב ושוב לכל אורך הרומאן, הוא שהרשה לאביו, אחיו ואחיותיו להיות נמקים בעניות ובלא שיהיה להם

סיפוק צורכי הגוף, בעוד ה באביו המתענה, החייב לשי יצחק, לארץ ישראל; שוב ו על כך. אבל הוא אינו עושה חטאו זה של יצחק בקטע מ אדם, מפני מה נענש כל כ עצמו, מיד לאחר הסיפור ע עגנון כאילו לפי תומו על היה על ידי נושכים' (604), ו — נשיכת הנשך ונשיכת שנשאלה בתחילת הקטע.

לגמרי, אך היא מרכיב חשו חטא בסיפור לראשונה, ה ותיפול פרוטה יתירה לתוך טוב יותר מבריותיו הטיל בללומטשי לאה ליקח לה נ סוניה' (135).

כאן מתקשר מוטיב הני הסעודה עם סוניה קשורה ורבינוביץ מאכילים אותו ס אס נדמה שאני מפליג כאן הדברים בפעם הבאה שר האסוציאציה המיידית של לקח לו ריבה להמתיק את שתכנס [לחופה] לסעודה. כדי להמתיק בה לסוניה או שינייה ומחייכת בו' (151) הקופסה, חושפת שיניה בתמימותו שסוניה מוכנה להשתמש בו בתור ממתק? שהיא מביאה על יצחק או והתחיל חילחול מתוק מו תיאורה של סוניה, באותו פתוח כל שהוא ולשונה המתקנות מצטרף כאן לצי

סיפוק צורכי הגוף, בעוד הוא הפרוטה מצויה בכיסו. פעם אחר פעם נזכר יצחק באביו המתענה, החייב לשלם את ההלוואה שלוה כדי שיוכל לשלוח אותו, את יצחק, לארץ ישראל; שוב ושוב נזכר הוא באחיותיו ואחיו הרעבים, מייסר עצמו על כך. אבל הוא אינו עושה דבר. חשוב מאוד לזכור כי עגנון חוזר ומדגיש את חטאו זה של יצחק בקטע מרכזי שבו הוא שואל: 'יצחק זה שאינו גרוע משאר כל אדם, מפני מה נענש כל כך? וכי בשביל שנתגרה בכלב?' (604). באותו קטע עצמו, מיד לאחר הסיפור על סבלותיו של יצחק עקב הנשיכה שנושך, מספר לנו עגנון כאילו לפי תומו על 'ר' שמעון קומר אביו של יצחק חברנו, שעדיין רדוף היה על ידי נושכים' (604), ואין אנו יכולים שלא לגזור מאותו לשון נופל על לשון — נשיכת הנשך ונשיכת הכלב — תשובה של מידה כנגד מידה לשאלה שנשאלה בתחילת הקטע. כפי שאומר מיד, תשובה מפלצתית זו אינה נכונה לגמרי, אך היא מרכיב חשוב בפתרון חידתו של יצחק. והנה, כאשר מופיע אותו חטא בסיפור לראשונה, הוא מופיע כך: 'אומר יצחק בלבד, אם יעזרני השם ותיפול פרוטה יתירה לתוך ידי אשלח לאבא ליקח לה מנעלים. השם יתברך שהוא טוב יותר מבריותיו הטיל פרוטה לתוך ידיו של יצחק. אבל יצחק לא שלח לבלומטשי לאה ליקח לה מנעלים, אלא לקח לו ריבה להמתיק את סעודותיו עם סוניה' (135).

כאן מתקשר מוטיב הנעליים במוטיב דומיננטי אחר: הריבה שממתיקה את הסעודה עם סוניה קשורה לצוקר [=סוכר] כלומר, לדמות הכלב, שהרגל המתוקה ורבינוביץ מאכילים אותו סוכר ולדעת השומר הערבי הוא עשוי כולו סוכר. (139). אם נדמה שאני מפליג כאן בקשר אסוציאטיבי רחוק, בא עגנון ומחזק את קישורי הדברים בפעם הבאה שריבה זו נזכרת בסיפור, (ואגב כך הוא אף מחזק את האסוציאציה המיידית של ריבה — ריבה: יצחק לא לקח מנעלים לאחותו, אלא לקח לו ריבה להמתיק את סעודותיו!). 'הכל מוכן לסעודה, אין חסר אלא סוניה שתכנס [לחופה] לסעודה. עומדת לה הקופסא החדשה של מרקחת שקנה יצחק, כדי להמתיק בה לסוניה את סעודתה, והבתולה המצויירת על גבי הקופסא פורטת שיניה ומחייכת בו' (151). הריבה המתוקה, המזוהה עם הריבה המתוקה שעל הקופסא, חושפת שיניה כנגדו ומחייכת בלעג היא לועגת ליצחק שהניח בתמימותו שסוניה מוכנה להכנס לחופה עמו, בעוד שהיא לא התכוונה אלא להשתמש בו בתור ממתק לסעודתה. חשיפת שיניים זו היא כלבית במובהק, וסופה שהיא מביאה על יצחק את המוות; הכלב בלק נשכו כאשר 'נשתרבבה לשוני' ו'התחיל חילחול מתוך מחלחל בין שיניו' (595). תיאור כלבי מעין זה הוא גם תיאור של סוניה, באותו ערב שבו היא נושקת את יצחק לראשונה: 'פיה היה פתוח כל שהוא ולשונה נתונה בין שפתייה כמלקלקת ולוקקת' (126). מוטיב המתקת מצטרף כאן לציור השיניים, כאשר האשה הכלב מגלמת את שניהם.

102, 114, 142). גם בפרוטטיפ שלו, והכל נעשה לפי רצונו. וכן אומר לפני מותו, שעוד נשוב לטפל בו: 'רם מבקש לעשות הוא עושה' (597). המדרש של הברסלביים, ובחזקת יד זה אינו אפשרי ליצחק, שהוא נגור וות: בעולם הכובע ובעולם הנעליים, אותו סנדלר נזכר שוב בקטע מפתח הדיטות לגבי ר' חיים רפאל, חוזרים: קנה לו ר' חיים רפאל חבר, אדם מלאכו ואת ביתו ועלה לירושלים...

לים ואינו ניזוק בה, כיוון שעבר כולו י ר' נחמן מברסלב עצמו בירושלים יצחק קומר, שאין בו חוצפה ואינו ל גומליתא: מן הארצי ומן הרוחני. יב ונתרחקנו מפרשת יצחק וסוניה, זהו של מוטיב הנעליים בספר. נחזור ת המוטיב שלנו בגלגול חדש. רומאן ובעבור נעליים, נגמר בווריאציה על יד אהבתה ומידת תחושתה של אותה יאת יצחק ולא פשטה את זרועותיה של גרבים מונחים על ברכיה. מיום תקנת גרב. עכשיו כל פוזמקאותיה שמה את מלאכתה, כאילו אינה רואה אלה, שבהם משלחת סוניה את יצחק יים אחרים כשהוא מספר כיצד אירע: 'שיניו זה מאימתי התחיל? ראשית גדים חדשים... פתאום אמרה, מורה: מלוחים, שהיה לובש פוזמקאות י שהרגיש בלגלוגה, נפגע מדבריה. נתגרתה בו' (150).

ילדא חטאו בנעליים. גם יצחק חטא מודגש שוב ושוב לכל אורך הרומאן, נמקים בעניות ובלא שיהיה להם

באותו חלום אחרון של יצחק מופיע מוטיב זה שוב, בפעם האחרונה, בשיא עיבורו, כאשר רואה יצחק את ארזף 'עומד בצריפו של הרגל המתוקה, כשהוא מחליק את שיניו של צוציק ומדבר עמו בלשון נקבה ואומר לו אתי, וצוציק נהנה ומתפנק לפניו כנקבה' (597). הוא השטן, הכלב (סמאל נקרא כלב: 300), הוא יצר הרע, הנקבה, והוא מלאך המוות, ארזף. ארזף והרגל המתוקה יכולים להחליק את שיניו של הכלב מבלי שינשוך בהם. יצחק המחליף את צורכי הגוף (המנעלים) של אחותו כדי להמתיק את ארוחותיה של סוניה (כלומר, לעשות כמעשי רבינוביץ: לתת סוכר לכלב) מתחייב בנפשו. זה קורה מפני שהוא מאמין שהוא מתחייב, כיוון שהוא מאמין שהוא חייב, הוא מתחייב בנפשו. האמת שהכלב קורע מגופו בנשיכה היא כזכור, האמת שהוא עצמו יצר.

ציור זה של נעליים ביצירה מופיע כמה פעמים נוספות ועל-ידי קצב התפענחותו הוא קובע את הדינאמיקה של קטעים רבים בה. כיוון שאין ביכולתי להקיף את כולם, אסיים עתה באותו קטע שהזכרתי כבר כמה פעמים, חלומי האחרון של יצחק, שהוא בעל משמעות יתירה ביצירה. אני מצטט את סיומו של אותו חלום: 'עשתה הילדא רבינוביץ את עצמה כמין כדור ואמרה, הסו ילדים הסו. הציץ עליה יצחק וראה שנעליה הן של סוניה, והן עשויות מעור זהבהב, או אולי מקליפתו של תפוח זהב. והואיל ואין דרכן של נעליים להיות נעשות מקליפות של תפוחי זהב, הבין יצחק מדעתו שהוא עצמו צבע את הנעליים בסמנים שלו' (598). זה שנעליה של הילדא רבינוביץ הן של סוניה, כלומר עשה אותן סנדלרה מהומל, את זאת אנו יודעים כבר. אך מה עניינו של תפוח הזהב לכאן ומדוע עשויות הנעליים מעור זהבהב או מקליפות של תפוחי זהב, ומדוע סבור יצחק שהוא הוא שצבען?

תפוח הזהב מתואר ב'תמול שלשום' לראשונה בקטע שהוא בהחלט יוצא מגדר הרגיל, ומעיד על עצמו שאין להבינו אך ורק כפשוטו של הכתוב: 'תפוחי זהב גדולים וטובים מלאים את הארץ, וריחם כריח עולם שכולו טוב, וכמין אור חופף עליהם, כאור היוצא מן הזהב' (81). תפוחי הזהב קשורים אם כן לעולם האידיאלי, עולם שכולו טוב, ואור זהב בוקע מהם. אור זהב זה מופיע הרבה ב'תמול שלשום', והוא 'סימנה המסחרי' של שפרה, הקו המאפיין אותה ביותר: שערותיה הן 'נימין של זהב' (599), ו'עיניה יותר משהן פקוחות הן עצומות... ואמה קוראת להן עיני זהב. ובאמת נדמה כאילו חוט של זהב נמשך מהן. והוא שקשר נפשו של יצחק בנפשה של שפרה' (323); ושוב 'והשקט הנפשי שהיה זורח מתוך עיניה עיני הזהב, ודומה היה כאילו זהרורי זהב נושרים מהן' (601); וכן 'עיניה עיני הזהב שרירות להן על אריגיה' (538); וכשהיא דאוגה, עיניה 'כזהב שהחליא' (493); ועוד. אולם אור זהב זה אינו מיוחד רק לשפרה, וגם סוניה נטלה בו חלק. כבת דמותה שירה, שאף היא נראית כגבר ותספורת גבר לה, סוניה היא

מנומשת. אולם בעוד נמנו שבפניה של סוניה 'מדדדו ונימים של זהב לה על שפ זורח בשתי הנשים, בכל או סוניה באותם תפוזים? הקג ריבה קלת-דעת זו, שהיא ב והתקשרות אמיתית, לא לא יצחק בנמל, טורח עגנון ל את יצחק הבא אליה מאכ וקילפה, והניחה לפני יצחי פלח ואכל, כשסוניה מקל רכות, יש כאן הרבה' (ומשמעותם האירוטית מת אותם דברים שבחוצה לא (לארץ) מוגשים לו מנותח וכאשר יוצא הוא ממנה א נודף מכל פרדס ומכל איל תפשוט ירך באילן ותקטו מתגלגלים כאן כתפוחי או אבל ככל הנראה תפוח זהו סוניה לא ניתנה לו, ונשיקו חסרת ערך וחסרת משמע אמיתי, אלא קליפה של תנ עור זהבהב שהוא השלה א צבע עור זה בסממניו, וה אומר לו חלומי האחרון, מתגלגלת היא מאדם לאדו והן עשויות מעור זהבהב, נעליים להיות נעשות מק צבע את הנעליים בסממ הצובעים הגדולים, הרגל צבעים) משלם מחיר מל הפך אותה לאמת. כנספח לדברים אלה. מ'שירה'. כפי שכבר הזכר

מנומשת. אולם בעוד נמשיה של שירה הם 'כראשי מסמרים', נקודות הקיץ שבפניה של סוניה 'מדדורות כעדשים של זהב' (123), וכן שלוש פעמים ב-405), ונימים של זהב לה על שפתיה (183). אור זה של זהב, הבא מעולם שכולו טוב, זורח בשתי הנשים, בכל אחת על-פי מידתה ועל-פי דרכה. אולם מה מידה נוהגת סוניה באותם תפוזים? הקטעים המספרים על כך מאפיינים במובהק את טיבה של ריבה קלת-דעת זו, שהיא בעלת מלאכות הרבה ואינה יודעת טיבו של רגש אמיתי והתקשרות אמיתית, לא לאביה האומלל ולא לגברים בני זוגה. כשהיא הולכת עם יצחק בנמל, טורח עגנון להשמיענו כי 'ריח תפוחי זהב רקובים' (96) נודף שם. את יצחק הבא אליה מאכילה היא בתפוחי זהב מפולחים: 'ישבה ונטלה סכין וקילפה, והניחה לפני יצחק תפוח זהב מקולף ומפולח פלחים פלחים. נטל יצחק פלח ואכל, כשסוניה מקלפת שני ושלישי. אכול מר קומר אכול, אמרה סוניה רכות, יש כאן הרבה' (116). דברים אלה חוזר יצחק ומהפך במחשבתו, ומשמעותם האירוטית מתבררת לו יותר ויותר. זו ארץ שתפוחי הזהב היקרים, אותם דברים שבחוצה לארץ היו נדירים כל כך (מימיו לא שח עם אשה בחוץ לארץ) מוגשים לו מנותחים ומפולחים: אכול מר קומר, אכול, יש כאן הרבה. וכאשר יוצא הוא ממנה אומר הוא בלבו כי 'העולם שמח, וריח של תפוחי זהב נודף מכל פרדס ומכל אילן, זה הריח של תפוחי זהב שקרובים ומצויים לך, ואם תפשוט ירך באילן ותקטוף לך פרי לא יגער בך בעל הפרדס, שתפוחי הזהב מתגלגלים כאן כתפוחי אדמה בחוצה לארץ' (117). ואכן, קומר פשט ידו וקטף, אבל ככל הנראה תפוח זהב זה שעלה בידו לא היה תפוח זהב של אמת, שאהבת סוניה לא ניתנה לו, ונשיקתה, שיצחק שמר פיו עבודה מאז מות אמו (127), היתה חסרת ערך וחסרת משמעות. מה שהוא קיבל לא היה זהב, ואף לא תפוח זהב אמיתי, אלא קליפה של תפוח זהב. ואולי אף לא קליפה של תפוח זהב, אלא סתם עור זהבהב שהוא השלה את עצמו בו שהוא תפוח זהב, וערך הזהב לו: הוא עצמו צבע עור זה בסממניו, והשלה עצמו שהוא זוכה באהבה האמיתית. שהרי כך אומר לו חלומה האחרון, כשהוא רואה את הילדא רבינוביץ כמין כדור (שהרי מתגלגלת היא מאדם לאדם); אז מתגלה לו, לפני מותו, 'שנעליה הן של סוניה, והן עשויות מעור זהבהב, או אולי מקליפתו של תפוח זהב, והואיל ואין דרכן של נעליים להיות נעשות מקליפות של תפוחי זהב, הבין יצחק מדעתו שהוא עצמו צבע את הנעליים בסממנים שלו' (598). יצחק, שניסה להיות תלמידם של הצובעים הגדולים, הרגל המתוקה ורבינוביץ (המופיע בחלום זה כטווס רב צבעים) משלם מחיר מלא עבור האשליה שהוא, בעזרת הצבעים והכתב שלו, הפך אותה לאמת.

כנספח לדברים אלה. ובשוליהם, אבקש להביא עוד קטע מרומאן אחר, מ'שירה'. כפי שכבר הזכרתי במקומות אחדים, נראה לי ש'שירה' הוא מבחינות

יב זה שוב, בפעם האחרונה, בשיא בצריפו של הרגל המתוקה, כשהוא זון נקבה ואומר לו אתי, וצוציק נהנה לב (סמאל נקרא כלב: 300), הוא יצר והרגל המתוקה יכולים להחליק את גחליף את צורכי הגוף (המנעלים) של ז (כלומר, לעשות כמעשי רבינוביץ: מפני שהוא מאמין שהוא מתחייב, בנפשו. האמת שהכלב קורע מגופו

מה פעמים נוספות ועל-ידי קצב טעים רבים בה. כיוון שאין ביכולתי שהזכרתי כבר כמה פעמים, חלומה ה ביצירה. אני מצטט את סיומו של צמה כמין כדור ואמרה, הסו ילדים סוניה, והן עשויות מעור זהבהב, או ין דרכן של נעליים להיות נעשות תו שהוא עצמו צבע את הנעליים רבינוביץ הן של סוניה, כלומר עשה יבר. אך מה עניינו של תפוח הזהב או מקליפות של תפוחי זהב, ומדוע

אשונה בקטע שהוא בהחלט יוצא אך ורק כפשוטו של הכתוב: 'תפוחי כריח עולם שכולו טוב, וכמין אור נפוחי הזהב קשורים אם כן לעולם ע מהם. אור זהב זה מופיע הרבה שפרה, הקו המאפיין אותה ביותר: יותר משהן פקוחות הן עצומות... ילדו חוט של זהב נמשך מהן. והוא (323): ושוב 'והשקט הנפשי שהיה לו זהרורי זהב נושרים מהן' (601); (538); וכשהיא דאוגה, עיניה 'כזהב מיוחד רק לשפרה, וגם סוניה נטלה גבר ותספורת גבר לה, סוניה היא

רבות המשך של 'תמול שלשום', והמשולש יצחק — סוניה — שפרה ב'תמול שלשום' מתגלגל במשולש הרבסט — שירה — אליזבת ניי ב'שירה'. אולם על מידת הדמיון ועומקו אפשר לעמוד רק על-ידי בדיקת הארג המוטיבי של 'שירה', הממשיך את התפתחותם של המוטיבים המרכזיים של 'תמול שלשום', ובראש וראשונה, מוטיב הרגל והנעל. כפי שהנעל מסמלת את היסוד החומרי, הארצי, והמיני ב'תמול שלשום', כך הוא ב'שירה'. אביא כאן רק את הקטע בו מתחיל מוטיב זה להתפתח: 'שירה... באה וישבה ביניהן... עם שהרבסט עצם את עיניו כדי שלא להסתכל בה, בא קבצן סומא משתי עיניו⁷ והתחיל מטייל בין הנשים... גורר את רגליו וממשמש בכל אשה ומפזם לו פזמון של שעמוס... ומצנפתו האדומה שבראשו משתלהבת וצוחקת צחוק התולים... ישבה לה שירה כבושה בתוך גופה שהתחיל מרחיב והולך עד שהקיפו איבריה המלאים את הקבצן השמן, הסיע הרבסט עיניו מהם והרהר, כמה חצופה אשה זו שאינה בושה בפני הבריות וכמה גרוע טעמה שמושיטה איבריה לחבק קבצן סומא שעניו מעלות ריח רע... בפתאום אירע דבר תמוה. עם שהם סמוכים זה לזה התחילו מצטמצמים והולכים עד שלא נשתייר משירה אלא סנדל לבד של שמאל. והרי זה תמוה. סנדל שאינו אלא כלי אחד מכלי הגוף היאך נתכנסו בו שני בני אדם, אחד שמן ואחד חצי שמן. שמא לא נתכנסו בתוך הסנדל? אם כן להיכן נעלמו?... על כרחנו ששרויים הם בתוך הסנדל⁸.

פיתוחו של קטע זה מעמיד, לדעתי, את כל שאר עלילותו של הרומאן 'שירה', לרבות הסיפור 'עד עולם', שהוא, מבחינה זו, שיאם והתרתם של 'שירה' ו'תמול שלשום' כאחת.

פורסם ב'מאזניים', 1976.

7 הריהו בא, כאילו, מתוך עיניו של הרבסט.

8 'שירה', הוצאת שוקן, ירושלים ותל אביב, תשל"א, עמ' 8. ודוק: כיוון שהמצורעים נעלמים בתוך גומליתא, הסנדל הוא גומליתא. עיר הכלבים (כלומר, 'גומליתא') היא קרית השטן.

'אמור לי מי היא. נענה ואמ' כמשמעה' (קצא). דברים א סיפורנו, ועגנון עושה הרבה כדמות אידיאלית של צדקו ואדוקה בדתה המקבלת את לא על המקום ולא על הבריו בממונה ובגופה; רצויה לאל זה ומי שהבין כך את הסיפור יש לו על מה שיסמוך; אב תהילה. גדולתו של הסיפור ובלתי פרובלמאטי מתוך תנ הוא סיפור נפלא משום ו הפרובלמאטיות, שלא לומר הדתית¹.

במשך כל חייה הארוכים ושיחקה עמו באגוזים ובמ כשהיתה בת אחת-עשרה ע ששרגא נמנה עם החסידים שאת שמו אין היא טורחת ו ואף שמותיהם שלהם אינם וארבע פעמים בשמונה העו תילי שוב ושוב בכיסופים, שרגא שמו. כתבת? כתבת

1 על פאראדוקסאליות בסיס ארבעת כרכיו הראשונים; 'שבחי עדיאל עמזה'.